

A HARMADIK VILÁG KONCEPCIÓJÁNAK ÉRTELMEZÉSE ÉS ELLENTMONDÁSAI

FARKAS MÁTÉ BENCE

EXPLANATION AND CONTROVERSIES OF THE CONCEPT OF THIRD WORLD

Abstract

Different spatial metaphors to describe the differences of global economy have been widely used in much research connected to the issues of global inequalities and globalization itself. Since the emergence of the term “Third World” as one of the abovementioned metaphors, its meaning and its geographical reference have been ambiguous and the term itself has faced many controversies and criticisms. Generally, the term has always had both a political and a socioeconomic meaning, however, at first – and primarily during the Cold War – its political sense was mainly applied.

The main aim of our paper is to give a brief overview of the concept “Third World,” using in particular the literature linked strictly to the problems and contradictions associated with it. First, I review the geopolitical situation in which the notion appeared, focusing on the development discourse of the Cold War era. Then the different explanations, and later the main controversies linked to the concept, will be discussed. I argue and try to confirm that the notion is closely related to postwar geopolitics and the changing scientific approaches to the discourse on development.

Keywords: Third World, geopolitics, spatial metaphors, development

Bevezetés

A fejlődés tudománytörténetével, elméleti és módszertani kérdéseivel a magyar földrajztudomány véleményem szerint mindeztidáig csak érintőlegesen, többnyire egyoldalúan és kritikai hangok nélkül foglalkozott. A témával kapcsolatos, számos ellentmondással terhelt elméleti és módszertani kérdések közé ékelődnek azok a térfelosztási kísérletek és osztályozások, melyek Földünk országait geopolitikai, gazdasági síkon kísérelték meg kategorizálni. E rendező elvek (Első/Második/Harmadik Világ; Észak/Dél; Kelet/Nyugat, fejlett/elmaradott országok stb.) némelyike a társadalomtudományokon belül még napjainkban is uralja a világ geopolitikai és gazdasági viszonyainak értelmezési körét (MELEGH A. 2002). A szóbanforgó földrajzi metaforákkal a világ egyes – bizonyos nézőpontokból tekintve „elmaradott”, „alulfejlett”, „fejletlen” – térségeit gyakran szubjektív, a valóságot újraprendező elképzelés alapján határozták meg, melyek legtöbbször a nyugati világ számára a nyugati szükségleteknek megfelelően alakultak ki előbbi negatív ellenpárját képezve (lásd SAID, E. 2000; POWER, M. 2003; ZOMBORY M. 2010). Ezek a megkülönböztetések mindemelllett különböző elméleteket takarnak, melyek többnyire eltérő elvek alapján és történelmi események kapcsán ágyazódtak be a politikai, tudományos párbeszédbe és a köztudatba, majd öröklődtek tovább gyakran egymás szinonimájaként (lásd BOROS L. 2010). Tanulmányomban az említett kategóriák közül a Harmadik Világ értelmezésével és a koncepció ellentmondásaival foglalkozom, mely gondolat, különböző tartalomelemzési vizsgálatok (pl. VANOLO, A. 2010; SOLARZ, M.W. 2012) eredményeit tekintve napjainkban is jelen van a fejlődéssel kapcsolatos tudományos kutatási mezőben (lásd például a *Third World Quarterly* c. folyóirat 2004/1. számának témaköreit és vizsgálati kérdéseit, melynek néhány gondolatából jelen tanulmány is merít), más eredmények viszont éppen a globalizációról szóló viták erősödésével a Harmadik Világ kifejezés használatának visszaszorulását jelzik (lásd TOMLINSON, B.R. 2003).

A következőkben elsőként a koncepció kialakulásának előzményeit helyezem történeti kontextusba, mivel a téma megértéséhez véleményem szerint szükséges a hidegháborús fejlődésről folyó vita rövid ismertetése. Ezután a fogalom átöröklődésének körülményeit, a használatával kapcsolatos kritikákat vizsgálom. Amellett érvelek, és azt kívánom alátámasztani, hogy a Harmadik Világ gondolata és története szervesen igazodik a második világháborút követő geopolitikai eseményekhez és a fejlődéelméletet uraló nézetekhez, valamint hogy értelmezésében a kezdeti politikai tartalma mellett leginkább a „másság”, a nyugati világtól való különbség hangsúlyozása játszotta a főszerepet.

Történeti előzmények és a fejlődésről szóló vita kibontakozása

A világ felosztását, az országok kategóriákba sorolását célzó kifejezések a második világháborút követő politikai és gazdasági átalakulási folyamatokat követően váltak népszerűvé. A háború lezárását a gyarmatbirodalmak – bizonyos nézetek szerint csak politikailag történő – megszűnése, a volt gyarmatok függetlenné válása, ezáltal új, szuverén államok létrejötte követte. Ezek mellett a háborúból győztesen kikerülő Egyesült Államok tudományos, gazdasági és politikai szempontból a világ vezető hatalmává lépett elő.

Ez a hegemonia, legalábbis az arra való törekvés többek között HARRY TRUMAN amerikai elnök 1949-es beiktatási beszédében nyíltan is megfogalmazódott, amelyben az elnök egyrészt első prominens politikai személyként a déli félteke országait egységesen alulfejlett térségeknek nevezte, másrészt kinyilvánította az USA tudományos és ipari fejlesztések tekintetében kiemelkedő pozícióját is (POTTER, R. et al. 2008; RIST, G. 2008; ESTEVA, G. 2009). A beszédben ezek mellett kimondatlanul a nyugati világnak a Föld többi országához képest való felsőbbrendűsége, paternalisztikus viszonya is megfogalmazódott, ahol Truman tudatosan elmosta a volt gyarmatokkal való történelmi kapcsolatokat, s fejlesztésük érdekében a háború utáni gazdasági szituációba ágyazva egy progresszív jövőképet vázolt fel. Ebben az értelmezésben tehát az elnök által alulfejlettnek tekintett országok egy történelmietlen, ahistorikus állapotból, a tradicionális elmaradottságból indulnak, amelyből csak az Egyesült Államok tudományos és technikai eredményeit átvéve, a nyugati tudás importálásával, befogadásával és alkalmazásával juthattak ki. E tekintetben érdemes kiemelni, hogy a 20. század előtt uralkodó vallási, civilizációs és rasszista gyarmati elbeszélések hogyan alakultak át a hidegháborús viszonyok között egy gazdasági, racionalizáló, modernista párbeszéddé, ahol az USA a technológia és tudástranszfer (a nemzetközi segélyezés) által próbálta meg fenntartani a volt gyarmatok függőségi viszonyát és saját képére „formálni” azokat. Itt azonban már nem politikai, hanem attól jellemben és megjelenésében markánsan elkülönülő gazdasági érdekekről volt szó (POTTER, R.–CONWAY, D. 2011; GYIMESI Z. 2012), melyet a kritikai marxista szóhasználat a neokolonializmus kifejezéssel illetett.

TRUMAN beszédének másik kulcs gondolata az volt, hogy a tudás- és technológiatranszfer mellett a világ országainak fejlődéséhez és a demokrácia, béke megvalósulásához a gazdasági termelést tekintette a legfontosabbnak; vagyis, hogy a társadalmi normák megváltoztatásához, a nyugati szokások átvételéhez, a fogyasztói társadalom kialakításához először a gazdaságot kell dinamizálni, amit jórészt az iparosítással kívántak elérni. E gondolatok később beépültek az ötvenes-hatvanas évek nemzetközi fejlesztéspolitikájának alapját jelentő és a társadalomtudományok főáramát övező modernizációs elméletekbe. Emellett a világban létező alapvető problémákat és egyensúlytalanságokat gazdasági természetűnek vélték. A fejlődést univerzálisnak, vagyis minden ország számára ugyanúgy elérhetőnek és szükségszerűen bekövetkezőnek gondolták. Mindezt egy lineá-

ris idősíkra vetítették, amelyen előbb-utóbb minden ország szükségszerűen végighalad, s a „végpont” természetesen az Egyesült Államok mintája volt (POWER, M. 2003; RIST, G. 2008). A modernizációs elméletek legtöbbet hivatkozott munkája WALT ROSTOW *The Stages of Economic Growth* (ROSTOW, W. W. 1960) című írása volt, amely mellett, hogy a gazdaságpolitikai fejlesztések alapjául szolgált (a szerző JOHNSON elnök nemzetbiztonsági tanácsadója volt a hatvanas évek végén és mereven kiállt a vietnámi háború mellett) és a nyugati világ gazdasági modelljének elérését tartotta minden társadalom elérendő céljának, nyíltan szembe fordult a Szovjetunió ideológiájával is. Nem véletlenül adta a szerző a mű alcímének a *Nem kommunista kiáltványt (Non-Communist Manifesto)*.

Ez a túlzottan beszűkült és leegyszerűsítő szemléletmód a világ társadalmi-gazdasági viszonyait egy duális dichotómia (kettős ellentétpár: tradicionális/modern) mentén rendezte, amely később a Harmadik Világ koncepciójának fontos kritikáját jelentette. A modernizációs elméleteket és a hozzájuk kapcsolódó politikai intézkedéseket a hetvenes évektől számos – főleg latin-amerikai gyökerű – bírálat érte. Ezek az elmaradott országok belső problémáinak hangsúlyozása helyett főleg a külső, történelmi és jelenkori gazdasági-kereskedelmi viszonyokra helyezték a hangsúlyt és utóbbi országok számára más gazdaságpolitikai megoldásokat (pl. importhelyettesítő iparosítást, vagy a kapitalista világgazdaságról történő lekapcsolódást [*delinking*]) javasoltak (PREBISCH, R. 1950; FRANK, A. G. 1967, illetve SZENTES T. 2011; GYURIS F. 2014).

A hidegháború kezdeti időszakában a fejlődés/fejlesztés gondolköre és mindenhatóságába vetett hit alapjaiban formálta a nemzetközi gazdaságpolitikai és tudományos viszonyokat, s ebben az értelmezésben tárgyiasított, intézményesített formát kapott. A fejlődést tehát már nem belülről eredő, természetes változásnak tekintették (ahogy például a felvilágosodás evolucionista és haladás-központú gondolkörében, pl. GEDEON P. 2004), hanem valamiféle külső cselekvők (nemzetállamok, nemzetközi szervezetek) által irányított folyamatnak, míg az alulfejlettség a modernista párbeszédben „a dolgok természetesnek vélt, látszólag ok és előzmény nélküli állapotává” vált (RIST, G. 2008: p. 73). A Harmadik Világ gondolata ebbe a hidegháborús történelmi és geopolitikai szituációba helyeződött. Eleinte mint egy politikai entitás, majd idővel egyre inkább a gazdasági helyzetük alapján alulfejlettnek/elmaradottnak titulált térségek „megfelelőjeként” került be a köztudatba (POTTER, R. et al. 2008).

A Harmadik Világ értelmezése

A különböző, korábban már említett földrajzi metaforák napjainkban is tartó jelentősége VANOLO, A. (2010, p. 26.) szerint abban áll, hogy azok „alapvető szerepet játszanak a földrajzi elképzeléseink, térképzeteink alakításában [...], gyakran jobban befolyásolják cselekvési gyakorlatainkat, mint maguk a valós tények (hard facts)”. HENRI LEFEBVRE (1974) nyomán egyfajta reprezentációs térként működnek, amely(ek)hez különböző kapcsolt jelentések és mentális képzetek tartoznak. A Harmadik Világ eleinte kreatív metaforaként is működött, hiszen jelentéséből levezethető volt politikai tartalma, nevezetesen, hogy kezdetben a francia forradalom-kori harmadik renddel vonták párhuzamba. Az értelmezésbeli változásokat a következőkben mutatom be.

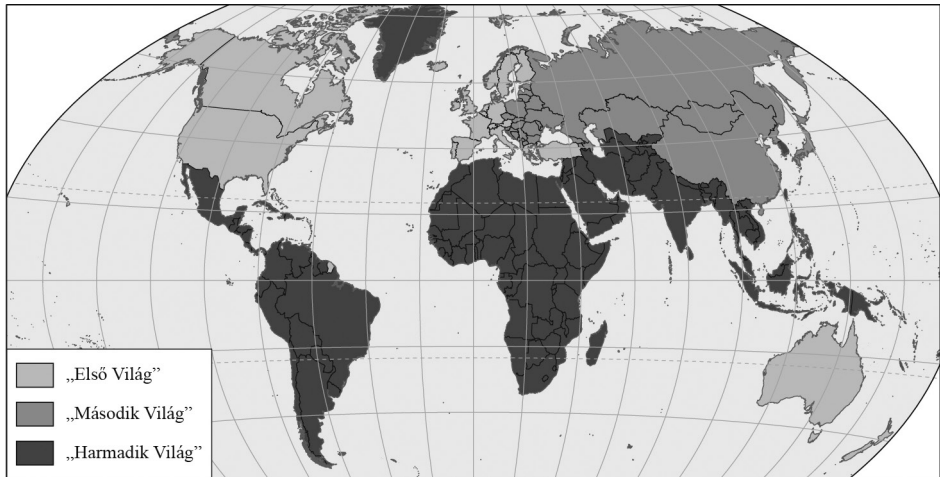
A világ térfelosztásának különböző metaforái és konstrukciói közül a globalizációval kapcsolatos elbeszélések térnyerése előtt a Harmadik Világ gondolköre volt leginkább meghatározó. Egyesek szerint azért, mert a világháború utáni új geopolitikai és gazdasági viszonyok leírására a gyakran használt fejlett/fejlődő, Észak/Dél ellentétpárokkal szemben ez tűnt leginkább megfelelőnek és eleinte értékítéletektől mentesnek (SMITH, B. C. 2003). A koncepció tartalmának értelmezése ugyanakkor korántsem volt problémamentes.

A Harmadik Világot eleinte az azt alkotó országok politikai „el nem kötelezettsége”, a két hidegháborús nagyhatalomtól való elhatárolódása alapján határozták meg. Ez a hármas felosztás viszont egyesek szerint a kilencvenes évek eleji rendszerváltások után megkérdőjeleződött (pl. BERGER, M. 1994; MA, S-Y. 1998; DIRLIK, A. 2004; RANDALL, V. 2004), így az említett asszociációs funkciója értelmét veszítette. A koncepció tartalma és a fogalom használata főleg a hatvanas-hetvenes években ugyanakkor élénk tudományos viták tárgya volt, a kifejezést pedig a múlt század közepétől kezdve elfogadták és használták (MUNI, S. D. 1979; SOLARZ, M. W. 2012).

Politikai értelemben a Harmadik Világ megjelenése az 1950-es évek elejére vezethető vissza, a gondolat gyökerei azonban messzebbre mutatnak a múlt század második felénél. A koncepcióról szóló tudományos viták gyakran tisztázatlan kérdése a kifejezés megjelenésének kezdeti időpontja. Többen (lásd WOLF-PHILLIPS, L. 1979; PLETSCH, C. 1981; DIRLIK, A. 2004; SMIT, N. 2010) a fogalom első használójának ALFRED SAUVY francia demográfust és gazdaságtörténészt tekintik, bár CARL PLETSCH (1981) írásában több más, főleg francia származású szerzőt is felsorakoztat a fogalom történetének körüljárásakor. Ahogy írja: „(...) az, hogy ki használta elsőként a kifejezést, talán kevésbé fontos, ám a viszonylag nehéz beazonosítás egy lényeges dologra azért rávilágít. (...) arra, hogy a Harmadik Világ gondolatát nemzettől, ideológiai nézetből és tudományos háttértől függetlenül társadalomkutatók és újságírók egyaránt használták a világháború utáni új világrend struktúrájának leírására és megértésére” (PLETSCH, C. 1981: p. 569). SAUVY kritikus volt azzal a világrenddel szemben, amelyre a Harmadik Világ analógiáját használta. Cinikusan állt a nyugati és a szocialista hatalmakhoz és amellet érvelt, hogy mindkettő a fegyverkezésre és a hidegháborús geopolitikai szembenállásra koncentrált a szóban forgó térség valódi problémái helyett. Az ötvenes évek hidegháborús viszonyai között a politikai és tudományos közeg fókuszában a két nagyhatalom szembenállása állt, „gyakran elfelejtve, hogy létezik egy sokkal fontosabb harmadik – kronológiai szempontból első – világ is” (uo.). SAUVY a 18. század végi Franciaország társadalmi struktúrájára támaszkodva a Harmadik Világ országait a forradalom előtti harmadik rendet képviselő polgárság és parasztság mintájára írta le (POWER, M. 2003; SOLARZ, M. W. 2012). Írásában már ekkor utalt az említett országok elmaradott társadalmi és gazdasági viszonyaira is.

Az ötvenes-hatvanas években ez a megközelítés vált jellemzővé a tudományos párbeszédben, ahol a Harmadik Világ országait a közös gyarmati múlt, és a két politikai tömbtől való függetlenség, „el nem kötelezettség” alapján határozták meg (CORBRIDGE, S. 2009). Ennek történeti háttérben az újonnan függetlenné vált országok aktív diplomáciája állt, mellyel azok a nemzetközi politikai színtérre kívántak lépni. Az *el nem kötelezettség* politikája (mint „harmadik utas” politika), egyfajta közös identitástudatként a szabad cselekvőképesség fenntartását jelentette (CSICSMANN L. 2000), az országok nem akartak összefogni sem az amerikai, sem a szovjet blokk ellen. (Persze érdemes megjegyezni, hogy a legtöbb „tagország” a későbbiekben inkább a szocialista országokkal való kapcsolatokat kereste – lásd FISCHER F. 1992) Az el nem kötelezettség politikájának fontos mérföldkővet jelentette az 1955-ös bandungi konferencia, ahol 29, jórészt volt gyarmati ország egy politikailag független közösség alapjait és a két hatalmi tömbtől elkülönülő fejlődési út lehetséges alternatíváit fogalmazta meg, amely elutasította a hidegháború és a nukleáris fegyverkezési verseny légkörét. A bandungi tíz elv, amely a harmadik utas politizálás főbb elveit nevezte meg, többek között az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásáról, a nemzetek szuverenitásáról, a kölcsönös érdekek és együttműködés elősegítéséről szólt, támaszkodva az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapokmányára (KENDE I. 1979 nyomán FISCHER F. 1992). Bandung utópisztikus hatása és egy lehetséges harmadik út gondolata az 1960-as évek végi radikális mozgalmaknak is forrásul szolgált (DIRLIK, A. 2004). Ebben az

olvasatban a nyugati, kapitalista ipari országok (élükön az Egyesült Államokkal és Nyugat-Európával) alkották az „Első Világot”, a központilag irányított, szocialista berendezkedésű, szovjet érdekszférába tartozó államok a „Második Világot”, míg a „maradék” országok a „Harmadik Világ” kategóriáját fedték le (1. ábra). Ez a felfogás arra az ellentmondásra is rávilágít, hogy míg politikai értelemben utóbbi kategória értéksemlegesnek tekinthető (hiszen a többi két tömbtől elkülönülve kívánt létezni), mégis a világok efféle rangsorba állítása, az USA és Európa nyugati felének (gazdasági, társadalmi, kulturális) felsőbbrendűsége egy eurocentrikus, ezáltal értékítéletet is magában hordozó rendszerbe ágyazódott. Kérdéses lehet például, hogy vajon milyen szempontból, és miért pont az Egyesült Államok és Nyugat-Európa az első?

1. ábra A Harmadik Világ (Forrás: CHANT, S. – MCLWAINÉ, C. 2009)
Figure 1 The Third World (Source: CHANT, S. – MCLWAINÉ, C. 2009)

A Harmadik Világ különböző értelmezései PETER WORSLEY *How many Worlds?* című 1979-es írásában kapcsolódnak össze, aki az el nem köteleződés, a gyarmati örökség mellett a szóban forgó térséget a „szegény országok világaként” definiálta (WORSLEY, P. 1979: p. 102). A világ országait WORSLEY fejlettségi helyzetük alapján némileg leegyszerűsítően, politikai-ideológiai és gazdasági szempontból osztályozta, mindkét tényező alapján 2-2 csoportot (kapitalista/kommunista és gazdag/szegény) különítve el. A végeredményben elméletileg létrejövő négy csoportot azonban saját véleménye szerint sem tartotta megfelelőnek egy háromrészes osztályozáshoz, de a két tényező közül csak a gazdasági fejlettség kategorizálási problémáira tért ki. Arra ugyan felhívta a figyelmet, hogy a Harmadik Világ egyes országaiban tapasztalható fejlettségbeli elmozdulások egy új, „közepesen-fejlett” kategória létrehozását igényelnék a gazdag/szegény osztat mellé, de a nemzetek politikai megosztottságát továbbra is a kapitalista/kommunista felosztás mentén rendezte. A Harmadik Világ országai ugyanakkor éppen a fent említett *politikai semlegességük* miatt elméletileg egyik csoportba sem illenek bele: például Kuba, Vietnám, Angola vagy Mozambik nyíltan „anti-imperialista” külpolitikájuk mellett nem követték teljes egészében a szovjet vagy a kínai nemzetépítés modelljét, habár szocialista országokként tartották őket számon (MUNI, S. D. 1979; POTTER, R. et al. 2008).

A Harmadik Világ kezdeti, politikai nézőpontból való meghatározása így a hetvenes évektől kezdődően új tartalommal is „gazdagodott”. Habár korábbi jelentéstartalmát – legalább-

is a diplomáciai szintéren – megőrizte, a hangsúly egyre inkább a koncepció gazdasági vonalára helyeződött át (WOLF-PHILLIPS, L. 1979). E tartalmi bővülés háttérében minden bizonnyal fontos szerepe volt többek között a tudományt övező főáramú modernizációs elméletek és a rájuk épülő fejlesztéspolitikai törekvések sikertelenségének, amelyek az elmaradottság okait kutató társadalomtudományi megközelítések és érvelések megújulásához vezettek (SZENTES T. 1976; 2011). Mivel a korábbi gyarmatok és a harmadik utas politikában gondolkodó államok többsége gyakorlatilag lefedte az alulfejlettként definiált országok nagy részét, így a Harmadik Világ – megőrizve az alá/fölérendeltség viszonyrendszerét – ezen térség szinonimájává vált. Ehhez társult, hogy az értelmezés egyre inkább a térségek hiányosságaira fókuszált, ezzel továbbra is legitimálva a fejlődésük/fejlesztésük érdekében történő beavatkozás szükségességét (BERGER, M. 1994; POWER, M. 2003).

Már ezek a különböző értelmezési keretek is jelzik, hogy nincs és nem is volt egységes álláspont azzal kapcsolatosan, hogy kik és hogyan beszélnek el a Harmadik Világ történetét és a koncepció lényegét. Nyilvánvaló, hogy azok a társadalmak, amelyekről az elbeszélés szól, inkább a politikai-ideológiai sík mentén definiálták magukat (lásd Bandung), míg a modernista szemléletmód inkább egy Mi/Ők viszonyrendszerre, és főleg szociokulturális-gazdasági különbségekre alapozva rendezte a globális viszonyokat. Mindkét megközelítésmódnak vannak persze olyan kérdései és ellentmondásai, amelyek időről-időre felmerülnek a globális fejlődéstörténeti párbeszédben és tudományos munkákban.

A koncepció ellentmondásai és kritikái

Amennyiben a Harmadik Világot *politikai* olvasatában értelmezzük, ahogy korábban szó esett róla, az el nem kötelezettség mellett a közös gyarmati múlt kerül előtérbe a meghatározásban. S. NEIL MACFARLANE (1999) szerint viszont ez az érvelés csak bizonyos mértékben állja meg a helyét. Számos Harmadik Világba sorolt országban (pl. Thaiföld, Egyiptom) ugyanis a gyarmatosítás folyamata soha nem teljesedett ki, szemben például azokkal a „nyugati” országokkal (pl. Ausztrália, Kanada, Új-Zéland vagy akár az Egyesült Államok), melyek adott történelmi időszakokban maguk is gyarmatok voltak.

Szintén politikai-ideológiai jellegű vitapont a koncepció kapcsán a volt szocialista országok helyzetének megítélése. Amennyiben tartjuk magunkat a kapitalista/szocialista/semleges hármás felosztáshoz, de emellé figyelembe vesszük a Harmadik Világ gazdasági alapokon nyugvó értelmezését is, úgy néhány ex-szocialista ország tényleges helyzete megkérdőjelezhetővé válik. Ez az ellentmondás természetesen függ a szocializmus értelmezésétől is, illetve hogy annak milyen formái alakultak ki a Harmadik Világ adott országaiban. Vagyis a kérdés az, hogy milyen viszonyok között beszélhetünk *szocialista Harmadik Világról*, amikor a koncepciót politikai és gazdasági síkon próbáljuk meghatározni? A szocialista berendezkedésű országokra vonatkozó néhány jellemvonás – mint például az egypártrendszer, az egyes gazdasági szektorokban az állami tulajdon magas hányada, a mezőgazdaság kollektívizálása stb. – alapján DAVID DRAKAKIS-SMITH (1987) tett kísérletet a szocialista Harmadik Világ országainak lehatárolására (2. ábra). Összehasonlítva az 1. ábrával Kína, Mongólia, vagy például Vietnám besorolása a Harmadik Világba a térképen szembeütően tükrözi a térség lehatárolásával kapcsolatos ideológiai, politikai és gazdasági ellentmondásokat.

Számos ország társadalmi-gazdasági berendezkedése és politikája megváltozott a nyolcvanas években, aminek következtében fellazultak a szocializmust akkoriban meghatározó viszonyok. Mozambik például a Szovjetunió felbomlását követően egyre inkább egy demokratikus szocializmusra tért át többpárti választások megteremtésével, s több feke-

2. ábra A szocialista Harmadik Világ (DRAKAKIS-SMITH, D. 1987 nyomán)
 Figure 2 The socialist Third World (based on DRAKAKIS-SMITH, D. 1987)

te-afrikai ország szintén ekkortájt kezdett demokratikusabb kormányzat kiépítésébe. Ezzel kapcsolatosan ROBERT POTTER és szerzőtársai (2008) arra hívják fel a figyelmet, hogy a fenti lehatárolások sem lehetnek statikusak és örök érvényűek.

A kilencvenes évek eleji rendszerváltozások után később még erőteljesebbé váltak azok a kritikák, amelyek a koncepció politikai értelmezésének elvetése mellett foglaltak állást (HOLM, H.-H., 1990; BERGER, M. 1994; DIRLIK, A. 2004). A viták keretében nyilvánvalóan az a kérdés állt, hogy a Szovjetunió felbomlásával és ezzel együtt a hidegháborús korszak lezárulásával van-e értelme továbbra is fenntartani ideológiai alapon a Harmadik Világról szóló vitát? Egyesek szerint a hidegháború végével az „identitás-válságba került” (MA, S.-Y. 1998: p. 346) térség újrapozicionálására és újraértelmezésére volt szükség, mások szerint a policentrikussá váló világban a koncepció már csak a történelem szemétdombjára kerülve létezhetett tovább (SACHS, W. 2009: p. xvii). Ezen nézetek közül a gazdasági síkon meghatározó álláspontokra reflektálok, amelyek természetesen újabb problémákat vetnek fel.

Úgy tűnik, hogy a Harmadik Világ mögöttes tartalma mind a mai napig magában rejti azt a modernista látásmódot, amelyen keresztül a Föld gazdaságilag elmaradott térségeit szemléljük. A koncepció posztkolonialista kritikái megkérdőjelezik a fennálló, rögzült, örök érvényűnek gondolt állításokat és érveléseket, emellett tagadják annak statikus voltát. Amellett érvelnek, hogy azt a mindenkori történelmi szempontok és ideológiák alapján alakítják ki (DIRLIK, A. 2004). DIRLIK úgy gondolja, hogy egyrészt a Harmadik Világnak nincs kapcsolata azzal a valósággal, amelyet kifejez, inkább a világ hatalmi-ideológiai alapokon nyugvó rendezésének az eredménye, másrészt bármennyire is különálló kategóriaként értelmezzük, társadalmi mégsem létezhetnek a globális viszonyoktól függetlenül.

Amennyiben a Harmadik Világra a nyugati, modernista olvasatban tekintünk és azt a fejlett/elmaradott ellentétpárba helyezzük, úgy a koncepció túlzottan leegyszerűsítő, univerzalizáló. Ezen felosztás ugyanis a Harmadik Világot egy zárt, homogén, egységesen elmaradott, továbbá a modern világnak alárendelt térségként kezeli, elmosva a helyi viszonyok és az identitás jelentőségét. Ebből következően a névleg három részre osztott világ is csak egy kettős binaritáson alapul (3. ábra), ahol annak „modern” része válik szét egy utilitarista elven működő Első, és egy ideológiailag korlátolt Második Világra, így

csak a tradicionális/modern felosztás újratermelése és fenntartása történik. E két világ áll szemben a technológiailag és gazdaságilag is elmaradott Harmadik Világgal (PLETSCH, C. 1981; SHARP, J. 2008).

3. ábra A világ három része a duális felosztás alapján (PLETSCH, C. 1981 nyomán)
Figure 3 Three worlds based on a dual divide (after PLETSCH, C. 1981)

Ez a felosztás a hetvenes években a térség felerősödő differenciálódási folyamatai következtében kérdőjeleződött meg, a Harmadik Világ „poszt-modernizálódott, egy egységes meta-régió helyett különböző helyzetű országcsoportok tömegévé vált” (POTTER, R. et al. 2008: p. 25). E folyamatokban legtöbbször egyrészt a közel-keleti olajexportőr, másrészt a délkelet-ázsiai „újonnan iparosodó” országok gazdasági felemelkedésének példáit szokták említeni. A Világbank nyolcvanas-kilencvenes években publikált jelentései alapján – amelyekben egyébként maga a Harmadik Világ térkategóriája meg sem jelent, helyette a jövedelem alapján kategorizált országcsoportokat jelöltek meg – az ázsiai országok átlagos évi GDP-növekedése 1974 és 1990 között több mint kétszerese (4,3%) volt a magas jövedelmű országokénak, míg a közel-keleti olajexportőrök 1970 és 1979 között produkáltak 6,5%-os növekedést (DICKENSON, J. P. et al. 1983; SMITH, B. C. 2003). Ahogy SYLVIA CHANT és CATHY MCILWAINE (2009: p. 8) ezzel kapcsolatosan megjegyzik: „az egyik végleten a Harmadik Világ magában foglalja Földünk legszegényebb afrikai országait, mint például Mozambikot és Etiópiát, csakúgy, mint a mély társadalmi konfliktusokkal és egyenlőtlenségekkel jellemzett Karib-tengeri és Közép-Amerikai térségeket, így Nicaraguát vagy Haitit is. A másik oldalon a koncepció kiterjed a Közel-Kelet olajnagyhatalmaira, vagy akár Venezuelára és Nigériára; de például a Délkelet-Ázsiai „kistigrisekre” is. Ezen túlmenően nemcsak az országok között, hanem akár az egyes országokon belül is nagy társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek létezhetnek.”

A globális gazdasági viszonyokban bekövetkező változások, a nemcsak a nemzetek közötti, hanem sok esetben az azokon belüli egyenlőtlenségek növekedése következtében a tudományos és politikai fórumokon a Harmadik Világgal kapcsolatosan egy differenciáltabb szemlélet alakult ki, ami a nevezéktan változását is magával hozza (MUNI, S. D. 1979). A nemzetközi szervezetek (Világbank, IMF) éves jelentései és riportjai egyrészt igazodtak a főáramú közgazdaságtanban uralkodó növekedésalapú nézetekhez, és a világ országainak kategorizálásakor jórészt a nemzeti jövedelemre támaszkodtak, másrészt az egyes kategóriákon belül is több csoportot különböztettek meg. A Világbank fejlesztési jelentéseinek reprezentációs gyakorlatában például a fejlett országokat a különböző gazdasági termelési módjaik alapján osztották fel, így például egyértelműen megkülön-

böztették a Szovjetuniót és a kelet-európai központi tervutasításos gazdaságokat. A *nem kőolajtermelő, fejlődő* nemzeteket a szervezet alacsony- és közepes jövedelmű csoportokba sorolta, de például az ENSZ gyakorlatában is előkerültek a *legkevésbé fejlett országok*, vagy az *újonnan iparosodó országok* kategóriái (POTTER, R. et al. 2008; SZENTES T. 2011).

A tudományosságot még a hetvenes évek elején is sok helyen övező modernizációs szemléletre és a differenciáltabb gondolkodásra nyújt példát THEODORE CAPLOW (1971) írása, aki 1965-re vonatkozóan a világ 66 országát kategorizálta energiafogyasztása alapján, három egyenlő elemszámú csoportot létrehozva. A „felső harmad” alkotta a fejlett országok (developed countries) csoportját, melyekre a nagyfokú iparosodottság mellett a magas technológiai kapacitás volt jellemző. A „középső harmad” országai (developing countries) csak részben voltak iparosodottak, és fejlődésük érdekében technológia és tőkeimportra szorultak, míg az „alsó harmad” az alulfejlett országokat (underdeveloped countries) tömörítette, amelyeknek a jövőbeli fejlődése csaknem teljes mértékben külső segítségtől függött. Ezek mellett természetesen több tudományos kísérlet született a differenciáltabb megközelítés helyességének igazolására (lásd GOLDTHORPE, J. E. 1975; később MAGYAR, K. P. 1995), s újabb „világok” megalkotására. A „szójáték” a médiában is teret nyert, a Newsweek és a Time Magazine például már négy, illetve öt kategóriára osztotta a világot: megjelent a Negyedik és Ötödik Világ kifejezés is, megkülönböztetéstül a Harmadik világtól (POTTER, R. et al. 2008: p. 27–28).

A fentebb említett ellentmondások ellenére a Harmadik Világgal kapcsolatos párbeszéd továbbra is jelen van a globális fejlettségi viszonyokkal, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó tudományos szakirodalomban. Ez persze azt is jelenti, hogy az ilyen irányú kutatások fókuszában inkább a Harmadik Világ koncepciójának társadalmi, gazdasági és kulturális hagyatéka áll. Hiszen a volt szocialista blokk „összeomlása”, illetve a korábban harmadik utas politikát folytató országok egyik vagy másik nagyhatalomhoz való közeledése irrelevánssá tette a politikai-ideológiai alapon történő értelmezést. A térség a hozzá társított gondolatokkal (elmaradottság, periferezáltság stb.) továbbra is vezérfonalként, meghatározó rendező elvként működik a társadalomtudományban. Különösképpen a fejlődés-tanulmányok és a fejlesztéspolitika területén, amelynek gazdasági problémái legtöbbször továbbra is technikai hátrányként jelennek meg. Ezek viszont bizonyos érvelések szerint a megfelelő támogatással, segélyekkel és liberális reformokkal volnának leküzdhetők (vö. BERGER, M. 1994). Kérdés azonban, hogy amennyiben a Harmadik Világ problémáit ezek mentén értelmezzük, mennyiben termeljük újra azt a vitát, ami a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek modernizációs törekvéseit uralta.

Összefoglalás

A Harmadik Világ gondolköre a második világháborút követő hidegháborús történelmi és geopolitikai helyzet „terméke”, amelynek értelmezése eleinte politikai szempontok szerint alakult. Később – köszönhetően a nemzetközi fejlesztéspolitikai diskurzus kialakulásának, a társadalomtudományokban bekövetkező paradigmaváltásoknak és a globális gazdasági viszonyok átalakulásának – a figyelem a térség társadalmi-gazdasági problémáira kezdett irányulni. Bármely dimenzió mentén is tekintünk rá, a koncepció tartalmáról és helytállóságáról még napjainkban is számos, egymásnak olykor ellentmondó véleményt lehet formálni.

A globális viszonyokat leképező „térmetaforák” eredetének és mélyebb tartalmának elemzése véleményem szerint érdekes kérdések felé irányíthatja a fejlődés/fejlesztés témakörébe illeszkedő kutatásokat. Ezek a világfelosztási törekvések legtöbbször duális

elképzeléseken alapultak, amelyeket később, akár szervezeti keretek között is próbáltak több kategóriával kiegészíteni. A fejlesztéspolitikai törekvések az egyenlőtlenségek csökkentésének és a tér homogenizálásának igényeivel viszont épp az univerzalizmus igényét erősítik. Ezen ellentmondásokra reagálva SZENTES TAMÁS (2011: p. 137) véleménye az, hogy „napjainkban az országhatárokat keresztező gazdasági, társadalmi, ökológiai folyamatok kapcsán, az egyre növekvő interdependenciák figyelembevételével mindinkább teret nyer az egyetlen és osztatlan világ koncepciója, mely azonban nem zárja ki az országok, országcsoportok közötti (sem pedig azokon belüli) egyenlőtlenségek, fejlettségbeli és egyéb különbségek tényének elismerését sem”. A földrajztudomány „nyelvére” lefordítva ez azt jelenti, hogy a kijelentések mögött a modernista és a posztkoloniális elmélet szembe kerülése húzódik meg.

FARKAS MÁTÉ BENCE

ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest
matefarkas27@gmail.com

IRODALOM

- BERGER, M. 1994: The end of the 'Third World'? – *Third World Quarterly* 15. 2. pp. 257–275.
- BOROS L. 2010: Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. – In: MÉSZÁROS R. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 40–56.
- CAPLOW, T. 1971: Are the Rich Countries Getting Richer and the Poor Countries Poorer? *Foreign Policy* 3. pp. 90–107.
- CHANT, S.–MCILWAINE, C. 2009: *Geographies of Development in the 21st Century. An Introduction to the Global South*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar. 364 p.
- CORBRIDGE, S. 2009: Third World. – In: GREGORY, D.–JOHNSTON, R. J.–PRATT, G.–WATTS, M. J.–WHATMORE, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th edition. Wiley-Blackwell, Chichester. pp. 754–755.
- CSICSMANN L. 2000: Az el nem kötelezett országok mozgalmának hanyatlása a hidegháborús nemzetközi rendszer alkonyán. *Kézirat*, 37 p.
- DICKENSON, J. P.–CLARKE, C. G.–GOULD, W. T. S.–PROTHERO, R. M.–SIDDLER, D. J.–SMITH, C. T.–THOMAS-HOPE, E. M.–HODGKISS, A. G. 1983: *A Geography of the Third World*. Methuen, London–New York. 283 p.
- DIRLIK, A. 2004: Spectres of the Third World: Global Modernity and the End of the Three Worlds. – *Third World Quarterly* 25.1. pp. 131–148.
- DRAKAKIS-SMITH, D. 1987: *The Third World City*. Methuen, London. 116 p.
- ESTEVA, G. 2009: Development. – In: SACHS, W. (ed.) *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. Zed Books, London–New York. pp. 1–23.
- FISCHER F. 1992: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. Ikva Kiadó, Budapest. 389 p.
- FRANK, A. G. 1967: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. Monthly Review Press. New York–London. 343 p.
- GEDEON P. 2004: Társadalmi változás, vagy társadalmi evolúció? Érvek és ellenérvek a társadalmi evolúció elméletéről. – In: SOMLAI P. (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 53–94.
- GOLDTHORPE, J. E. 1975: *The Sociology of the Third World. Disparity and Involvement*. Cambridge University Press. 325 p.
- GOULET, D. 1992: Development: Creator and Destroyer of Values. – *World Development* 20. 3. pp. 467–475.
- GYIMESI Z. 2012: A tér és a hely apóriája. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Térfolyamatok, tércategóriák, térelemzés*. Regionális Tudományi Tanulmányok 16. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest. pp. 149–174.
- GYURIS, F. 2014: *The political discourse of spatial disparities. Geographical inequalities between science and propaganda*. – Springer, Cham–Heidelberg–New York. 381 p.
- HOLM, H.-H. 1990: The end of the Third World? – *Journal of Peace Research*. 27. 1. pp. 1–7.
- KENDE I. 1979: *Napjaink százhusz háborúja, 1945–1976*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 155 p.
- LEFEBVRE, H. 1974: *La Production de L'espace*. Anthropos. Paris. 485 p.

- MA, S.-Y. 1998: Third World Studies, Development Studies and Post-Communist Studies. – *Third World Quarterly* 19. 3. pp. 339–356.
- MACFARLANE, S. N. 1999: Taking Stock. The Third World and the end of Cold War. – In: FAWCETT, L. – SAYIGH, Y. (eds.) *The Third World beyond the Cold War. Continuity and Change.* Oxford University Press, New York. 294 p.
- MAGYAR, K. P. 1995: Classifying the international political economy: a Third World proto-theory. – *Third World Quarterly* 16. 4. pp. 703–716.
- MELEGH A. 2002: Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény. – In: KOVÁCS J. M. (szerk.): *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon.* Sík Kiadó, Budapest. pp. 103–138.
- MUNI, S. D. 1979: The Third World: Concept and Controversy. – *Third World Quarterly* 1. 3. pp. 119–128.
- PLETSCH, C. 1981: The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labor, Circa 1950–1975. – *Comparative Studies in Society and History* 23. 4. pp. 565–590.
- POWER, M. 2003: *Rethinking Development Geographies.* Routledge, London–New York. 273 p.
- POTTER, R. – CONWAY, D. 2011: Development. In: AGNEW, J. A. – LIVINGSTONE, D. N. (eds.) *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge.* SAGE. pp. 595–610.
- POTTER, R. – BINNS, T. – ELLIOTT, J. A. – SMITH, D. 2008: *Geographies of Development. An introduction to Development Studies.* 3rd edition. Pearson, Prantice Hall. 545 p.
- PREBISCH, R. 1950: *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems.* United Nations Department of Economic Affairs, New York. 59 p.
- RANDALL, V. 2004: Using and Abusing the Concept of the Third World: Geopolitics and the Comparative Political Study of Development and Underdevelopment. – *Third World Quarterly* 25. 1. pp. 41–53.
- RIST, G. 2008: *The History of Development. From Western Origins to Global Faith.* 3rd edition. Zed Books, London–New York.
- ROSTOW, W. W. 1960: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto.* Cambridge University Press, Cambridge. 178 p.
- SACHS, W. 2009: Introduction. In: SACHS, W. (ed.) *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power.* Zed Books, London–New York. pp. xv–xx.
- SACHS, W. 2011: Fejlődés: egy eszme tündöklése és bukása. – In: BODA Zs. – SCHEIRING G. (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó. pp. 53–79.
- SAID, E. 2000: *Orientalizmus.* Európa Kiadó, Budapest. 666 p.
- SHARP, J. 2008: *Geographies of Postcolonialism.* SAGE, London. 158 p.
- SMIT, N. 2010: *The Continued Relevance of the 'Third World' Concept.* Manuscript.
- SMITH, B. C. 2003: *Understanding Third World Politics. Theories of Political Change and Development.* Second Edition. Palgrave MacMillan, New York. 319 p.
- SOLARZ, M.W. 2012: 'Third World': the 60th anniversary of a concept that changed history. – *Third World Quarterly* 33. 9. pp. 1561–1573.
- SZENTES T. 1976: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban.* Kossuth Kiadó, Budapest. 500 p.
- SZENTES T. 2011: *Fejlődés-gazdaságtan.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 531 p.
- TOMLINSON, B. R. 2003: What was the Third World? – *Journal of Contemporary History* 38. 2. pp. 307–321.
- VANOLO, A. 2010: The border between core and periphery: Geographical representations of the world system. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 101. 1. pp. 26–36.
- WOLF-PHILLIPS, L. 1979: Why Third World? – *Third World Quarterly* 1. 1. pp. 105–115.
- WORSLEY, P. 1979: How many Worlds? – *Third World Quarterly* 1. 2. pp. 100–107.
- ZOMBORY M. 2010: *A nemzeti hovatartozás mint térbeli probléma. Emlékezetpolitika Magyarországon 1989 után.* Doktori disszertáció. ELTE TÁTK, Kézirat. 325 p.